

E számunkban folytatjuk a magyar közgazdasági gondolat 1989 utáni sorsáról szóló fejtegetések tavaly áprilisban megkezdett közlését. Legutoljára júliusi-augusztusi dupla számunkban foglalkozott ezzel a témával Szelényi Iván és Sik Endre.

Gedeon Péter

Az átalakulás gazdaságtana és a gazdaságtan átalakulása

A gazdasági rendszerek összehasonlító elméletétől a komparatív politikai gazdaságtanig

A rendszerváltozás, érthető módon, nemcsak a társadalmi valóságban, hanem a társadalomtudományokban is átrendeződési folyamatokat gerjesztett. Két mozzanatot szeretnék kiemelni. A posztszocialista átalakulás egyrészt megváltoztatta a szocializmusra vonatkozó kutatások státusát, s a korunkkal foglalkozó kutatók számára új tárgyat teremtett. Másrészt a tudományos vizsgálódások új társadalmi környezetét hozta létre: a korábnál is nagyobb mértékben kitérte a világra nyíló kaput a magyar társadalomtudományok, főképpen persze az egyetemek előtt. A hazai tudomány teljesítményeit a nemzetközi tudományos piac is megméri, a nemzetközi tudományos piac irányzatai immáron a hazai tudománypiacon is versengenek. A hazai társadalomtudományok fejlődése, mint ez a kis országok esetében természetes, nem autonóm. Lehetnek és vannak saját hagyományai, amelyek bizonyos szűk területeken eredeti teljesítményeket tesznek lehetővé, egészében mégis a hazai tudományos vizsgálódások követő jelleget öltenek. Vajon mit jelent mindez a gazdasági rendszerek kutatása számára? Milyen hazai tradíciók és milyen nemzetközi trendek jelölik ki e terület jövőbeni lehetőségeit? E kérdésekre keresem a választ, azzal a megszorítással, hogy a lehetséges kutatási perspektívák közül csak az egyikkel, a politikai gazdaságtan fejlődésével foglalkozom részletesebben.¹

A politikai gazdaságtani paradigma a politikatudomány–gazdaságtan–szociológia által körülhatárolt területen belül helyezkedik el, a gazdaságtan és a politikatudomány a politikai gazdaságtan belső, a szociológia pedig külső környezete. E hármasságon belül a főszerepet játszó gazdaságtan több részre osztható: neoklasszikus közgazdaságtanra, új intézményi közgazdaságtanra, a gazdasági rendszerek összehasonlító elméletére és politikai gazdaságtanra. Ez az osztódás és az ebből adódó inter-intradiszciplinaritás iránti igény az elmúlt évtizedekben a gazdaságtan fejlődésének fontos mozgatórugója volt. Kezdjük ezért a nemzetközi trendek felvázolását a gazdaságtan változásaival!

¹ Amint majd látni fogjuk, ez az egy sem egy, hanem legalább három.

Új intézményi közgazdaságtan – a gazdasági elemzés kiterjesztése a társadalmi változásokra

A gazdaságtan kopernikuszi fordulata, amelynek során a klasszikus politikai gazdaságtant a neoklasszikus közgazdaságtan váltotta fel, átstrukturálta a gazdaságtan vizsgálatának tárgyát is. A gazdasági egyensúly és a tökéletes verseny kérdéseit boncoló *mainstream* közgazdaságtan szabadon engedte a társadalmi változások vizsgálatát, noha ez korábban a klasszikus politikai gazdaságtan egyik középponti problémája volt (vö. *Hirschman* [1982]). A társadalmi változások elemzését más társadalomtudományok, mindenekelőtt a szociológia vállalta magára. E szilárdnak tűnő munkamegosztás határait azonban az elmúlt évtizedekben a közgazdaságtan kérdésessé tette azzal, hogy kísérletet tett és tesz a társadalmi változások közgazdaságtani elemzésére.

A közgazdászok olyan fogalmi eszköztárat hoztak létre, amelynek segítségével igyekeztek a gazdasági intézményeknek a gazdasági szereplők tevékenységére gyakorolt hatását a költségek és hasznok közgazdasági kalkulációjának mennyiségi terminusaiban megragadni. Márpedig ha a különböző társadalmi intézményeknek az egyéni gazdasági döntésekre gyakorolt hatása vizsgálhatóvá válik a gazdasági elemzés szokásos eszközeivel, akkor az intézmények a közgazdaságtan számára is fontosak lesznek: a gazdasági elemzés képessé válik arra, hogy a különböző gazdasági hatásoknak és magatartási mintáknak a különböző intézményi konfigurációkkal való kapcsolatát saját eszközeivel kezelje.

A tulajdonjogok szerkezete és változása, a piacok és hierarchiák szembeállításai, a hasznosságukat maximalizáló politikusok és hivatalnokok viselkedése, a járadékvadász érdekcsoportok, az alkotmányos berendezkedés kérdései – hogy csak néhányat említsünk a gazdag kínálatból – a közgazdasági diskurzus részeivé váltak. A különböző intézményi hatások statikus összehasonlítása mellett megfogalmazódott az a kérdés is, hogyan jönnek létre az intézmények? Ha a tranzakciós költségek fogalma alkalmazhatónak bizonyul az egyéni gazdasági cselekvésre gyakorolt intézményi hatások elemzésére, akkor megfordítva, az is vizsgálható, hogyan hozzák létre az egyének az intézményeket. Az intézmények történeti kialakulása és megszűnése a költség–haszon típusú elemzésbe illesztve a kalkulatív racionalitást követő egyéni döntések eredményeként vezethető le. A közgazdaságtan az intézményi változásoknak az egyéni racionális döntésekre való visszavezetésével újra önmaga tárgyává tette a társadalmi változások kérdéskörét. Az új intézményi közgazdaságtan az egyéni döntések és az intézményi változások kölcsönhatását olyan elméleti keretbe helyezve tanulmányozza, amely a módszertani individualizmus, tehát a mikroelmélet talaján fogalmaz meg a makrotársadalmi összefüggésekre vonatkozó kérdéseket.

A szocialista rendszer és a gazdasági rendszerek összehasonlító elmélete

A gazdasági rendszerek összehasonlító elmélete (*comparative economic systems*) – leginkább persze amerikai tankönyvváltozatában – a szocialista gazdaságok összehasonlító közgazdasági elemzésére létesült tudományterület volt. Ez az elmélet a szocialista gazdaságokat a nyugati piacgazdaságokkal szembeállítva és azokhoz mérve elemezte. A dolog természeténél fogva ez a megközelítés érzékeli az intézmények jelentőségét a kvalitatív természetű gazdasági magyarázat számára.

Ugyanakkor a gazdasági rendszerek összehasonlító elmélete által képviselt intézményi elemzés – részben mert az intézményi megközelítés szükségessége legalább annyira következett tárgyából, mint a tudományág elméleti premisszáiból – az új intézményi közgazdaságtan paradigmájához képest más típusú elemzést képviselt. A gazdasági rendsze-

rek összehasonlító elméletén belül alkalmazott intézményi megközelítés nem analitikus és deduktív, hanem leíró és induktív volt, a történelmi eseményeket és változásokat empirikus-narratív keretbe helyezte. Ez már csak azért sem lehetett másképpen, mert a szocialista rendszer nem a magántulajdon és az autonóm piaci koordináció intézményeire épült, s így éppen azokat az intézményeket nélkülözte, amelyek egyrészt a neoklasszikus, másrészt az új intézményi közgazdaságtan kategóriáinak forrásai és természetes tárgyai voltak.

Következésképpen, a gazdasági rendszerek összehasonlító elmélete más fogalmi keretbe ágyazódott, mint a másik két tudomány. Ez az elmélet egyrészt többé-kevésbé elszigetelt maradt a *mainstream* analitikus kategóriákban kialakított közgazdasági diskurzusától, másrészt távolságot tartott a modern társadalmak gazdasági és politikai alrendszeirenek kölcsönhatását történelmi-intézményi kategóriákban tematizáló politikai gazdaságtantól is.² E távolság részben a kutatási tárgy, részben az alkalmazott módszertan különbözőségéből ered.

A gazdasági rendszerek összehasonlító elmélete nem az analitikus közgazdaságtan egyik változata volt ugyan, de törekedett arra, hogy alkalmazza a szocialista gazdaságra a neoklasszikus elmélet által kidolgozott fogalmakat és kvantitatív eszközöket. Összességében összekapcsolta – a modern gazdaságok, de mindenekelőtt a szocialista gazdaság elemzése során – a gazdasági intézmények kvalitatív és történelmi leírását a gazdaság mikro- és makroökonómiai jelenségeinek kvantitatív elemzésével. Ez a hagyományos elemzési módszerek elegyítését jelentette: amikor intézményi összefüggéseket vizsgált, akkor nem analitikus-quantitatív elemzést végzett, amikor kvantifikálható közgazdasági összefüggéseket elemzett, akkor nem végzett intézményi analízist.

A gazdasági rendszerek összehasonlító elméletének helyét a rokon tudományok rendszerében az 1. táblázat mutatja.

1. táblázat

A gazdasági rendszerek összehasonlító elméletének tudományági környezete

Megnevezés	Intézményi	Nem intézményi
Analitikus-deduktív	Új intézményi közgazdaságtan	Neoklasszikus közgazdaságtan
Empirikus-történelmi	Politikai gazdaságtan*	A neoklasszikus közgazdaságtan alkalmazása a szocialista gazdaságra

* A politikai gazdaságtan történelmi-institucionalista változata.

A gazdasági rendszerek összehasonlító elmélete a politikai gazdaságtan és a neoklasszikus közgazdaságtan közvetlen alkalmazása közé helyezhető el.

A szocialista rendszer összeomlása felszámolta a gazdasági rendszerek összehasonlító elméletének hagyományos tárgyát, a posztoszocialista átalakulás pedig a gazdaságtani elemzés új területét teremtette meg. Ez az új terület új és egymással versengő elméletek kialakítását ösztönzi. Az a tényleges történelmi folyamat, amely a korábbi szocialista gazdasági rendszereket a nyugati kapitalista fejlődés főáramába integrálja vagy inkább integrálhatja, együtt járhat a gazdasági rendszerek összehasonlító elméletének a gazdasági és társadalomtudományok főáramába történő visszaintegrálódásával.

A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet mély és radikális társadalmi változá-

² Az esetleg még mindig fennálló félreértéseket elkerülendő, jegyezzük meg, hogy a jelző nélküli politikai gazdaságtan terminus nem a marxi, marxista, illetve szocialista politikai gazdaságtanra vonatkozik (egyéb-ként ez utóbbi három is különböző volt).

sokat hoz magával mind mikro- mind makroszinten. Ez a történelmi folyamat egyedülálló lehetőséget kínál a neoklasszikus közgazdaságtan számára, hogy az elmélet elefántcsonttoronyában kifejlesztett tételeit a piacgazdaság bevezetésének valóságos folyamatára alkalmazza, valamint az új institucionalizmus számára, hogy újabb kísérletet tegyen a modern *történelmi* változások *analitikus* elméletének létrehozására. Ennek következtében az egyes gazdaságtanok illetékességi területei közötti határvonalak még inkább elmosódnak, ez újfajta párbeszéd kialakulását teszi lehetővé az egyes diszciplínák között. A szűkebb értelemben vett, a gazdaságtani ágazatok közötti interdiszciplinaritás gondolata és követelménye „benne van a levegőben”.

Posztszocialista átalakulás és az összehasonlító gazdaságtan

A posztszocialista átalakulás fő kérdése a szocialista gazdaság modernizációja. Sikerül-e, és hogyan, a korábbi szocialista országoknak leküzdeniük társadalmi elmaradottságukat a világ gazdaság centrumától? A magántulajdon és a piaci koordináció intézményesítését a posztszocialista gazdaságban az átalakulás fő feladatának tekinthetjük. Ilyen körülmények között könnyen engedhetünk a csábításnak, hogy Kelet-Európában elengedhetetlennek tartjuk a nyugati modellek konstruktivista bevezetését. Hiszen a sikeres modernizációhoz szükséges fent említett intézmények a mai nyugati kapitalizmus történelmi kialakulásának termékei. A posztszocialista országoknak tehát mindent meg kell tenniük ahhoz, hogy bevezessék ezeket az intézményeket. Ez a megközelítés azonban egy sor kutatásra érdemes problémát vet fel.

1. Noha az átmenet a végpont felől tekintve történelmileg nyitott, az elmélet mégis zártan tételezi. Az átmenet végső állomását nem kell megkonstruálni úgy, ahogyan korábban a kommunizmust konstruálták: a modern kapitalizmus jelene mutatja az átmenet végpontját. A konstruktivizmus az elméletileg bizonyos jövőhöz vezető bizonytalan utak keresésében jut szerephez. A nyugati intézmények importálásának követelménye éppen azért fogalmazódhat meg, mert a volt szocialista országok történelmi fejlődésük során letértek a nyugati fejlődés fővonaláról. Ennek következtében a modern piacgazdaság feltételrendszere hiányzik, illetve hiányos, vagy éppen másmilyen Kelet-Európában. Ez a helyzet teremt lehetőséget az új intézmények konstruktivista módon történő bevezetésére. Az intézményi változás eredménye e felfogásban ugyanaz, mint Nyugaton, csupán az eredményhez vezető útban van különbség.

Az intézményi változás kérdésköre általában, és a konstruktivista kísérletek különösen, ismét napirendre tűzik az evolúció gondolatát. Vajon az intézményi változás a racionális egyének tevékenységének eredménye, vagy a többé-kevésbé tudatlan egyének cselekvéseinek nem szándékolt következménye? A posztszocialista átalakulás tanulmányozása kiemeli a szélesen értelmezett evolucionista megközelítés jelentőségét. Ez utóbbi pedig megerősíti a posztszocialista átalakulás kutatásának interdiszciplinaritását. Az evolucionista paradigma szilárdan gyökerezik mind az intézményi gazdaságtanban, mind a konzervatív filozófiában, mind a makroszociológiában, mind a szervezetelméletben stb. (Vö. például *Nelson–Winter* [1982], *Hayek* [1948], *Oakeshott* [1962], *Murell* [1992], *Hannan–Freeman* [1986], *Parsons* [1967], *Luhmann* [1992].)

2. Az elmélet által zártan, adottnak feltételezett posztszocialista átalakulás nyitottá válik, ha nem a magántulajdon és a piaci koordináció általános kategóriáival jellemezzük az átmenetet, hanem azt a kérdést tesszük fel: milyen típusú kapitalizmus, milyen típusú tulajdonosi szerkezet és milyen típusú piacgazdaság jön létre az átalakulás folyamatában. E kérdés az átmenet intézményi sokféleségének vizsgálatát a modern kapitalizmus intézményi változatait feltáró összehasonlító kutatás keretei közé helyezi. A posztszocialista

átmenet kutatásának integrálódása a modern kapitalizmust elemző kutatás főáramába párhuzamosan halad a posztoszocialista országok integrálódásával a modern kapitalizmusba. E kettős folyamat következtében a gazdasági rendszerek összehasonlító elméletének korábbi határai eltűnnek. A posztoszocialista átalakulás vizsgálatát egyetlen tudományterület sem sajátíthatja ki. Nem csupán a közgazdaságtanon belül, hanem a közgazdaságtan és más társadalomtudományok között is elmosódnak a határok. A társadalomtudományok kihívása a hagyományos közgazdasági megközelítést egyrészt vita tárgyává teszi, másrészt kiegészíti.

Politikai gazdaságtani irányzatok

A fenti folyamatok kedvezőek annak a politikai gazdaságtannak a számára, amely a gazdasági és politikai tényezők együttes elemzéséhez keres fogalmi keretet. A gazdaság posztoszocialista átalakulásában a politika középponti szerepe elvitathatatlan. A szocialista struktúrák lebontásában a politika és ezen belül az állam, éppen mert a szocialista rendszer gúzsba kötötte és ellehetetlenítette a civil társadalmat, továbbra is főszereplő marad. A politika szerepének vizsgálata a gazdasági átalakulásban tehát a gazdasági elemzés nélkülözhetetlen része. A politikai gazdaságtan különböző változatai fontos összefüggéseket ragadnak meg a politikai tényező szerepéről a posztoszocialista gazdasági átalakulás folyamatában.

A modern politikai gazdaságtannak legkevesebb három iskoláját különíthetjük el: 1. a politikatudományból kiinduló politikai gazdaságtan történeti-intézményi variánsát, 2. a közgazdaságtanból kiinduló politikai gazdaságtan történeti-intézményi változatát, 3. a politikai gazdaságtannak az új intézményi közgazdaságtanból kiinduló és a politikatudományon belül is megjelenő analitikus-intézményi válfaját (ezt szokták *public choice* irányzatnak nevezni). E változatok a második világháború utáni világtrend kapitalista és szocialista rendszereinek elemzésére jöttek létre.

1. A politikai gazdaságtannak a politikatudomány keretein belül kialakult, a történeti-intézményi elemzésnek elkötelezett változata a második világháború utáni modern vegyes gazdaságok három altípusát különböztette meg: a piac által vezérelt, az állam által vezérelt és a tárgyalásos gazdaságot. E modellek sajátosságait az elmélet az állam *versus* civil társadalom dimenziója mentén különítette el egymástól. A modellváltozatok különbségeit egyrészt az állam és az üzleti élet, illetve a munka érdekcsoportjainak központosításában mutatkozó különbségekkel, másrészt az állam és a társadalom közötti választóvonal létevel vagy éppen viszonylagos hiányával magyarázta. A modellek történelmi kialakulását ez a történeti-institucionalista irányultságú politikai gazdaságtan az iparosítás történeti feltételeinek különbözőségére (korai *versus* megkésett iparosítás) és a különböző társadalmi koalíciók létrejöttére vezette vissza.³ A kialakult modellek átalakulását a gazdaság internacionalizálódásával, a tőkepiacok globalizálódásával és a technikai fejlődés sajátosságaival hozta összefüggésbe.

A posztoszocialista átalakulás iránya elemezhető a piacgazdaság modellváltozatainak perspektívájából is. Vizsgálható az a kérdés, mennyiben illeszthető be a kelet-és közép-európai posztoszocialista átalakulás a nyugati piacgazdaságok történeti sajátosságait tematizáló tipológiába.⁴ Vajon ezek az országok a fejlett piacgazdaság modelljeinek irányában fejlődnek vagy sem? Milyen társadalmi koalíciók jönnek létre a posztoszocialista

³ Vö. például *Katzenstein* [1985], *Zysman* [1983], *Schmitter–Lehmbruch* [1979]. E kutatások eredményeit ismerteti meg a hazai tudományos közönséggel *Bruszt* [1987] és *Gedeon* [1992].

⁴ Ilyen kérdéseket vizsgált *Comisso* [1991] és *Gray* [1995].

átalakulás folyamán, s a társadalmi koalíciók milyen új intézményeket választanak ki a posztszocialista gazdaság számára? Milyen hatást gyakorol az egyidejűség, a politikai demokrácia, a piacgazdaság és a jóléti állam egyidejű megteremtésének kényszere az átalakulásra?⁵

2. A közgazdaságtanból kialakuló történeti-institutionalista politikai gazdaságtant Kornai János munkásságával szemléltethetjük (Kornai [1993a], [1993b], [1995], [1996a], [1996b]). Ez az a nemzetközileg jelentős irányzat, amely a hazai gazdaságtanban gyökereszik. Kornai a szocialista rendszer hiánygazdasági elméletének kidolgozásához felhasználta a neoklasszikus közgazdaságtan fogalmait, mindenekelőtt a költségvetési korlát kategóriáját. A puha költségvetési korlát fogalmát olyan gazdasági és politikai intézményekhez kötötte, mint a bürokratikus koordináció, az állami tulajdon, az egypártrendszer. Ily módon a szocialista rendszer gazdasági leírása szélesebb intézményi keretet kapott: egy analitikusan megkonstruált, eredetileg nem intézményi közgazdasági fogalom történeti elemzésbe ágyazva intézményi jelentésre tett szert.

Ez a kutatási stratégia a szocialista gazdaság szereplőinek gazdasági viselkedését a hiánygazdaság problematikája révén világította meg, a hiánygazdaságot pedig a szocialista gazdaság és politika kölcsönhatásából kialakuló intézményi szerkezetre vezette vissza. Ezzel Kornai a történeti-intézményi politikai gazdaságtan önálló, a közgazdaságtanból kiinduló válfaját hozta létre.⁶ Ez a megközelítés hasonlóképpen gyümölcsözően mutatja meg azt, hogy a posztszocialista átalakulás során milyen kölcsönös összefüggés áll fenn a politika és a gazdasági reformok, illetve a gazdaságpolitika között.⁷

3. A politikai gazdaságtan *public choice*-nak is nevezett harmadik változata a racionális döntések paradigmáján nyugvó új intézményi közgazdaságtan terméke.⁸ A *public choice* a módszertani individualizmusra épülő analitikus-deduktív megközelítést követő közgazdaságtan eszközeit alkalmazza a politikai szféra elemzésére. Ez az irányzat nem érzékeny az általa vizsgált modellen belüli különböző változatok történetileg kialakult minőségi sokféleségére, eltéréseire, de igen hatékony a modern politikai rendszer általános jellegzetességeinek megragadásában, s univerzalisztikus fogalomkészlete komparatív célú vizsgálódásokra is felhasználható. A *public choice*-irodalom elemezte többek között azt, hogy miként és miért töreksenek a politikai pártok a szavazataik maximalizálására, hogyan és miért kísérlik meg a bürokráták saját hasznosságuk maximalizálását a hivatali szervezeten belül, hogyan jön létre a kollektív cselekvés a különböző érdekcsoportokhoz tartozó egyének döntéseinek következményeként, hogyan vezethetők le az egyes intézmények a bizonytalanság fátyla mögött megszülető konstitucionális szintű egyéni döntések eredményeként.⁹ E kutatási perspektívából kiindulva is kérdések egész sora fogalmazható meg a posztszocialista átalakulásról. Csak néhányat említek. Miért nyúlnak a kormányok fokozatos vagy éppen ellenkezőleg, radikális reformstratégiákhoz? Mi az érdekcsoportok szerepe a piacgazdasági intézmények kialakulásában? Hogyan jönnek létre és hogyan változnak a posztszocialista országok pártrendszerei? Miért a maffia kényszeríti ki néhány posztszocialista országban az új társadalmi szabályok betartását az állam helyett? Hogyan őrzik meg az állami bürokráciák döntéshozói hatalmukat?¹⁰

⁵ E problémát *Offe* [1991] fogalmazta meg.

⁶ Vö. erről részletesebben *Gedeon* [1994]. Ugyanezt az összefüggést elemezve, Szelényi arra hívja fel a figyelmet, hogy Kornai a gazdasági intézmények társadalmi beágyazottságának problémáját képes makroszkopikus nézőpontból vizsgálni (*Szelényi* [1996] 701. o.).

⁷ Vö. *Kornai* [1995], [1996a], amely a magyar „gradualizmus” politikai gazdaságtani magyarázatát adja meg.

⁸ Vö. ehhez *Csontos* [1996].

⁹ E témákat egy sor klasszikus munka fogalmazta meg. (Vö. például (*Downs* [1957], *Buchanan-Tullock* [1962], *Olson* [1965]).

¹⁰ E kérdéseket vizsgálja *Przeworski* [1991], *Mueller* [1991], *Murrell-Olson* [1991], *Pejovich* [1995].

A hazai politikai gazdaságtan lehetőségeiről

Előzmények

Az 1989 előtti időszak viszonylagos akadémiai szabadsága következtében a politikai gazdaságtan jelentős hazai elméleti hagyományokra támaszkodhat. A tradícióként szóba kerülő elméleti iskolák közül a marxista politikai gazdaságtan szerepe látszik a legkisebbnek.¹¹ Három ponton gyakorolhatott a marxizmus hatást a modern politikai gazdaságtani gondolkodás hazai menetére. Először, a gazdasági jelenségek makro-összefüggései iránti érzékenységgel. Ez az érzékenység azonban a másik oldalon a mikromegközelítés iránti érzéketlenséggel párosult.¹² Másodsor, a marxista politikai gazdaságtan számára magától értetődő volt az, hogy a gazdasági összefüggések társadalmi és politikai megközelítés nélkül nem vizsgálhatóak. Márpedig a *mainstream* közgazdaságtan fejlődése az új intézményi közgazdaságtan megjelenése előtt a gazdasági és szociális dimenzió elszigetelésén alapult. A gazdasági, társadalmi és politikai dimenzió integrálása az analitikus közgazdaságtan fogalmi keretén belül olyan viszonylag új fejlemény, amely a marxi és marxista tradíción iskolázott kutató számára evidenciának tűnik.¹³ Harmadszor, a marxista politikai gazdaságtan történeti-institucionalista elemzéseiben az érdekek és az érdekcsoportok kitüntetett figyelmet kaptak. A marxista megközelítés olyan elméleti hagyományt teremtett, amely kiszorította, és ugyanakkor pótolta az utilitarianizmus, vagy tágabban a felvilágosodás elméleti hagyományát. A marxizmus ily módon az elméletben is racionalitáspótló szerepet játszott Kelet-Európában.¹⁴ A marxista hagyomány egyik sajátossága az volt, hogy a nyugati *mainstream*től elkülönülve, s ezért sajátos, a szocialista utópiához kötött formában tartott fenn olyan fontos, a modern politikai gazdaságtan számára is gyümölcsöztethető szempontokat, amelyeket a hazai tudományos piacon egyre inkább tért nyerő *mainstream* társadalomtudományok is megfogalmaztak. A szocialista utópia és a makromegközelítés összekapcsolódása a marxista hagyományban taszító hatást fejtett ki, s többek számára vonzóvá tette a *mainstream* s ezen belül különösen az új institucionalizmus mikromegközelítését. Ez, legalább is részben, magyarázza a marxista

¹¹ A marxista politikai gazdaságtan hazai változata a nyolcvanas évek végére nagyrészt kiürült, sok szempontból vagy ezoterikus, vagy a tankönyvi marxizmus szintjén megmaradó, inkább riasztó, mint ösztönző elméleti képződménnyé vált. A marxi tradíció a gazdaságtan művelőit leginkább kerülő úton, Lukács György, vagy a Lukács-iskola filozófiáján keresztül érinthette meg, ha megérintette.

¹² Ezt a problémát fogalmazza meg Mihályi [1996] 547. o. és Csontos [1996] 328. o.

¹³ Ugyanakkor megmarad jelentős különbségnek az, hogy az új intézményi közgazdaságtan természetszerűleg a mikromegközelítést alkalmazza.

¹⁴ A marxizmus racionalitáspótló funkcióját szélesebb társadalmi összefüggésbe állítva Tamás Gáspár Miklós így fogalmazza meg: „Romantics wanted to realize the Unity of Man by *destroying* modernity; revolutionary socialists wished to attain the same goal by *using* modernity ... In many East European countries, this socialist view was the most positive picture of liberal capitalism that people ever encountered. In Russia, Czarist traditionalists, Slavophiles, and revolutionary Narodniks were as one in condemning frivolous Western modernity; only Marxists called for technology, science, rationalism, and industrialization.” [A romantikusok az ember egységét a modernitás *lerombolása* révén akarták megvalósítani; a forradalmár szocialisták ugyanezt a célt a modernitás *felhasználásával* szerették volna elérni ... Sok kelet-európai országban ez a szocialista felfogás jelentette az emberek számára a liberális kapitalizmusról alkotott legpozitívabb képet. Oroszországban a cárista tradicionalisták, a szlavofilok és a narodnyik forradalmárok egyek voltak a frivol nyugati modernitás elítélésében; csupán a marxisták kívánták a technikát, a tudományt, a racionalizmust és az iparosítást.] (Tamás [1992] 63. o.)

politikai gazdaságtani hagyomány egyre csökkenő vagy éppen eltűnő hatását és jelentőségét a kelet-európai régióban.¹⁵

A hazai társadalomtudományban többféle, a marxizmuson kívüli megközelítés és kutatási program is létezett 1989 előtt a szocialista gazdasági rendszer kutatási területén. A gazdaságtanon belül, az analitikus közgazdaságtan éteri elvonatkoztatásainak és a reformközgazdaságtan normatív-pragmatikus, technikai kezelhetőséget igénylő javaslatainak erőterében megszületett egyrészt a szocializmus hiánygazdasági magyarázata, másrészt a hazai reformszocialista gazdaság leíró-intézményi elemzése. A hiánygazdasági magyarázatról mint nemzetközi jelentőségű kutatási irányról már esett szó.¹⁶ A másik megközelítés a reformszocialista gazdaság történeti-intézményi szerkezetének vizsgálatakor a szocialista gazdaságban működő érdekcsoportok tevékenységét állította a középpontba. E kutatások a reformokat gátló főbb érdekcsoportokat derítették fel, s következtéseket vontak le a reformok perspektívájáról, sikeréről, kudarcairól, lehetséges irányairól. Empirikus eszközökkel vizsgálták a vállalati, különösen a nagyvállalati érdekérvényesítés sajátosságait, a szocialista gazdasági és politikai rendszer összefonódásának struktúráját, s e változókra vezették vissza a magyar reformok *húzd meg – ereszd meg* logikára járó történetét, az egyes érdekcsoportok közötti informális alkuk meghatározó szerepét a reformok megfogalmazásában, felpuhulásában, a résztvevők szándékaitól eltérő megvalósulásában.¹⁷

E két megközelítés jól egészítette ki egymást. A hiánygazdasági magyarázat a szocialista rendszert deduktív-analitikus fogalmak és történeti-intézményi struktúrák, valamint a mikro- és makroelemek összekapcsolásával írta le. A második megközelítés empirikus vizsgálatok és esettanulmányok eredményeire építve, induktív módon jellemezte a vizsgált államszocialista intézmények működését. Az előbbi a tervgazdaság és a piacgazdaság, a hiány és a többlet gazdaságainak egymásban tükrözött¹⁸ elemzését végezte el, az utóbbi elemzési kerete az államszocializmus belső intézményi struktúrája volt. Mindkét kutatási stratégia olyan elméleti hagyományt teremtett, amelyre a posztoszocialista átalakulás vizsgálatakor is támaszkodhatott: az előbbi a hiánygazdaság megszűnésének problémakörét, az utóbbi az érdekcsoportok informális különalkuinak továbbélését vizsgálhatta a már korábban kialakított elméleti fogalmak és kutatási keret hasznosításával.

A gazdaságtani irányzatokon túltekintve a politikai gazdaságtani gondolkodás számára fontos elméleti hagyományok között említhető meg a szocializmus makroszociológiai és társadalomelméleti elemzése. Ez a kutatási irány a szocializmust államszocializmusként, a modernitáshoz kapcsolódó antikapitalista – a politika túlsúlyán és hierarchikus szerkezetén alapuló – társadalomként írta le. Az egyik alváltozat a weberi és Polányi Károly-i gondolatokat ötvözve a szocialista rendszert a redisztribúció és a racionális teleológia terepeként jellemezte, s az értelmiségi elit politikai szerepéről értekezett.¹⁹ Egy másik

¹⁵ A marxista tradíció ugyanakkor, több más elméleti tradíció mellett, hatást gyakorolt a politikatudományból kiinduló történeti-institucionalista politikai gazdaságtan kérdésfeltevéseire és válaszáira. Ez a tradíció megszüntetve-megőrizve jelen van akkor, amikor a történeti-institucionalista politikai gazdaságtan a társadalmi koalíciók hatását vizsgálja a politikai döntésekre és innovációkra, amikor az állam és társadalom, a tőke és munka dichotóm fogalmainak alkalmazása révén vezeti le a politika és gazdaság összekapcsolódásának lehetséges változatait.

¹⁶ A hiánygazdasági paradigmát Kornai fogalmazta meg, de ennek az elméletnek az erős kisugárzása érezhető volt más szerzők munkáiban is. A két legismertebb könyv e tekintetben *Bauer* [1981] és *Soós* [1986] volt.

¹⁷ A teljesség igénye nélkül utalok néhány fontos könyvre: a nagyvállalati érdekérvényesítés módozatait tárta fel *Szalai* [1989], a vállalati centralizációnak és decentralizációnak a vállalati és az irányítási rendszeren belüli érdekviszonyok által való meghatározottságát elemezte *Voszka* [1984], [1988], a pártállami struktúra és a nagyvállalati rendszer politikai hálózatát írta le *Csanádi* [1995].

¹⁸ E fogalomhoz vö. *Stark-Nee* [1990] és *Szelényi* [1996].

¹⁹ Vö. *Konrád-Szelényi* [1989].

elméleti változat szerint a szocializmus olyan gazdasági rend volt, amelyben a társadalmi termelést egyetlen adminisztratív központból szervezték meg egy központi bürokrácia korporatív hatalmi érdekének megfelelően. Ez a hatalmi érdek az apparátus társadalom fölötti hatalmát aládúcoló anyagi bázis növelése volt. A gazdasági rendszer a keresleti-kínálati mechanizmusok kiiktatásával a szükségletek feletti diktatúrát hozta létre.²⁰ A politikai gazdaságtan számára fontos társadalomtudományi tradíción belül a legkisebb szerep a politikatudományi munkáknak jutott.²¹

Lehetőségek

A rendszerváltozást követően mindhárom politikai gazdaságtani irányzat megtalálható a hazai és nemzetközi tudományos piacon. A *public choice* hazai recepciójáról és lehetőségeiről Csontos László írt.²²

A posztoszocialista átalakulást vizsgáló, a közgazdaságtanból kiinduló történeti-institucionalista megközelítés eredményei olvashatók Kornai újabb dolgozataiban.²³ Kornai egyrészt a hiánygazdasági magyarázat elemeit alkalmazza a posztoszocialista átalakulásra, olyan kérdéseket elemezve, mint a költségvetési korlát keményedése, a hiánygazdaság felszámolásának és a transzformációs recesszióknak az összefüggése. Másrészt Kornai a magyar példán mutatja be a hazai gazdaságpolitika meglepő folytonosságának gazdasági és politikai meghatározottságát. Felhívja a figyelmet arra, hogy 1995 márciusáig a magyar gazdaságpolitikát motiváló prioritásokban olyan sajátos kontinuitás érvényesült, amely keresztül nyúlt a nagy 1989–1990-es politikai fordulóponton. A szerző azt vizsgálja, milyen okok következtében hagyományozódtak át a konfliktuskerüléshez, a népszerűtlen radikális intézkedések elkerüléséhez, a rövid távú fogyasztás-maximalizáláshoz kötődő, a társadalmi adósság felhalmozását eredményező preferenciák a régi politikai elittről az új elitre.

E politikai gazdaságtani paradigmához kapcsolható Csaba [1994] evolucionista fogantatású elemzése a konstruktivista rendszerátalakító törekvések kudarcáról és az intézményi összefüggéseket zárójelben tartó neoklasszikus közgazdaságtan kérdésfeltevéseinek kritikájáról. A neoklasszikus közgazdaságtan egyes képviselői által szorgalmazott korai stabilizációs programok alapvető ellentmondása az volt, hogy előfeltételezte azoknak a piacgazdasági intézményeknek a létét, amelyek csak hosszabb idő alatt és részben a sikeres stabilizáció eredményeként jöhetnek csak létre, állapítja meg a szerző.²⁴

A posztoszocialista átalakulásról született írások egy része a politikatudományhoz kapcsolódó történeti-intézményi politikai gazdaságtan hazai jelenlétét is tanúsítja. Hadd emeljek ki csupán néhányat a vizsgált kérdések közül! Milyen lesz az a kapitalizmus, amelyet a posztoszocialista átalakulás teremt meg? (Vö. Gedeon [1992].) Mit jelent, milyen következményekkel jár, milyen fejlődési utakat tesz lehetővé a posztoszocialista átalakulás sajátos egyidejűsége? Összeegyeztethető-e a modern gazdasági rendszert megteremtő piacosság és privatizálás a modern politikai rendszert megteremtő demokratizálódással? El-

²⁰ Vö. Fehér-Heller-Márkus [1991]. Mindkét változattal szembeni alternatívát fogalmaz meg Gedeon [1992].

²¹ Az előzmények között vehetjük számba Bihari [1980] és Bruszt [1995] írásait.

²² Vö. Csontos [1996].

²³ Vö. Kornai [1993b], [1995], [1996a], [1996b].

²⁴ Csaba László munkája – ő maga alkalmazott közgazdaságtannak nevezi – a politikai gazdaságtan és az evolucionista ihletésű összehasonlító közgazdaságtan határterületein mozog. Ezenkívül még sokan jelentkeznek a posztoszocialista átalakulást vizsgáló összehasonlító közgazdaságtani dolgozatokkal, ezekkel azonban e keretek között nem foglalkozom.

használódik, elfogy-e vagy éppen újra létrejön az a politikai tőke, amely e kettős átalakulás feltétele? Milyen esélyei vannak az etatista vagy a tárgyalásos piacosításnak? (Vö. *Bruszt* [1995].) Miért kerülheti el a kelet-közép-európai átalakulás a latin-amerikai populista gazdaságpolitikai fordulatot, miért nem alakultak ki radikális tiltakozási mozgalmak a kelet-közép-európai régióban, más szóval, miért van a polgárok többsége türelemre ítélve, s hogyan vezet mindez egy duális politikai demokrácia kiépüléséhez? (Vö. *Greskovits* [1996].) Milyen strukturális elemek maradtak vissza a pártállami rendszer összeomlása után? Milyen jövedelemelosztási kényszerek működnek a továbbélő állami szektorban? Milyen új, a kiépült gazdasági és politikai rendszerekben – legyenek ezek szocialisták vagy liberálisak – nem tetten érhető bizonytalanságok formálják a döntéshozók magatartását az átalakulás során? (Vö. *Csanádi* [1995].) Milyen sajátosságokat mutat a magyar privatizáció? Hogyan kapcsolódik össze a privatizáció az állami redistribúció újraeledésével és a vállalati menedzserek érdekérvényesítő képességével? Hogyan válik a privatizáció a magyar szocialista és különösen reformszocialista gazdaságból jól ismert informális különalkuk fennmaradásának eszközevé? (Vö. *Voszka* [1993], [1994].) Hogyan formálja a posztzocialista átalakulás irányait az új politikai elit összetételének alakulása, és megfordítva, milyen az az új elit, amely az átalakulás eredményeként jön létre? Milyen társadalmi koalíciók határozzák meg a posztzocialista átalakulás irányait Magyarországon? Hogyan következik az új politikai és gazdasági elit összetételéből az informális különalkuk piacot és demokráciát torzító fennmaradása?²⁵

E tematikai gazdagság is mutatja, hogy Szelényi Ivánnak igaza van, amikor a hazai politikai gazdaságtan vagy szélesebben összehasonlító institucionalizmus gazdag hazai hagyományára és nemzetközi versenyképességére hívja fel a figyelmet.²⁶

A politikai gazdaságtan szociológiai kritikája

A politikai gazdaságtan különböző változatai előfeltételezték az állam és a társadalom, az állam és a piac, a politika és a gazdaság dichotómiáját.²⁷ Az új gazdaságszociológia azonban éppen ezt a feltételezést kérdőjelezte meg. A szociológusok azt állítják, hogy a modern gazdaságban egyre nagyobb szerephez jut egy olyan társadalmi koordinációs forma, amely nem értelmezhető az állam *versus* piac dichotómián belül. A gazdasági tevékenységek a piacgazdaságban is az egyének társadalmi hálózatába ágyazódnak – mondják ezek a szerzők. E hálózatok alakítják az egyéni kalkulációkat, a gazdasági döntéseket és ezek következményeit.²⁸ Ezért a gazdasági tevékenység és a gazdasági intézmények nem érthetők meg a hálózatokban tárgyasulós társadalmi vonatkozások nélkül. E

²⁵ Szalai Erzsébet az új uralkodó rend, az új politikai elit és az új technokrácia, valamint a nagyvállalati menedzserek közötti koalíció szerepét vizsgálva vezeti le a piac és demokrácia torzulásait a magyar átalakulásban (*Szalai* [1991], [1996]). Szelényi Iván a *Stark* [1994] által megfogalmazott rekombináns tulajdon fogalmára támaszkodva arról ír, hogy a posztzocialista társadalmi alakulat jelenlegi formájában –s talán nem véglegesen – menedzserkapitalizmus. A diffúz tulajdonviszonyokra épülő gazdasági rendszerben a gazdasági vagyon nem a személyes magántulajdonosok, hanem a tulajdonosi ellenőrzés alól kiszabadult menedzserek kezében összpontosul (*Szelényi-Eyal-Townslay* [1996]).

²⁶ *Szelényi* [1996] 703. o. A fentiek alapján nem tartok attól, hogy a hazai politikai gazdaságtan különböző irányzatait fenyegetné az elsorvadás veszélye. Az persze ma még nem látszik, hogy a történeti-institutionalista megközelítések a gazdaságtanon belül is megmaradnak, vagy hosszabb távon a gazdaságtanon kívül intézményesülnek-e.

²⁷ Jegyezzük azonban meg, hogy a történeti-institutionalista politikai gazdaságtanon belül is megjelent az az irányzat, amely a makroszintű elemzés helyett a mezzo- és mikroszintű elemzésére összpontosítja figyelmét. Vö. például *Schmitter-Streeck* [1985], *Kitschelt* [1991].

²⁸ Vö. mindenképp *Granovetter* [1985].

megállapítások kamatoztathatók a posztszocialista átalakulás vizsgálatában is. David Stark, a magyar privatizációt elemezve, felhívta a figyelmet arra, hogy a privatizáció nem írható le a magán *versus* állami dichotómiája alapján. Az állami tulajdon privatizációja nem vezetett sem az állami tulajdon felszámolásához, sem a tiszta magántulajdon uralkodóvá válásához. A tényleges eredmény az a rekombináns tulajdon lett, amely a magán-, félig magán és állami kereszttulajdonlás keveréke (vö. Stark [1994]). A rekombináns tulajdon a bürokratikus és a piaci koordináció párhuzamos meglétére épül, következésképpen a gazdasági szereplők közötti nem piaci és nem bürokratikus, a tulajdonosi hálózatok által meghatározott társadalmi koordináció formáját hozza létre. David Stark úgy véli, hogy e kevert forma a posztszocialista átalakulás sajátos tulajdonsága. Gondolatmenetében a rekombináns tulajdon kialakulása szervesen kötődik az intézményi változás útfüggőségének a fogalmához, és ezen keresztül a társadalmi evolúció koncepciójához. A posztszocialista társadalomban létrejövő új struktúrákat nem lehet konstruktivista módon bevezetni, ezek a korábbi struktúrák meglévő elemeinek rekombinációjából alakulnak ki. A szocialista rendszer összeomlásával az átpolitizált gazdaság felbomlik, s szabadon engedi elemeit a rekombináció számára. A rekombináció azért valósulhat meg, mert a korábbi, bürokratikus koordináció szétrombolása nem teremti meg az új piaci koordinációt. A posztszocialista átalakulás elemzése a szociológus számára igazolni látszik azt a nyugati gazdaságok átalakulásának vizsgálatából leszűrt hipotézist, hogy a modern gazdaság jelenlegi evolúciójában a koordináció társadalmi formái legalább olyan fontosak, ha nem fontosabbak, mint az állam és piac dichotómiájához kötődő egyéb formák. A politikai gazdaságtan szociológiai kritikája ösztönzést adhat a különböző politikai gazdaságtani irányzatoknak ahhoz, hogy a makroszintű vizsgálatok mellett, vagy éppen helyett felfedezzék a maguk számára a mezzo- és mikroszintű történések világát.

A posztszocialista átalakulás által is ösztönzött kutatási kérdések és interdiszciplináris hatások fenti listája messze nem teljes. A szocialista rendszer összeomlásának és az azt követő gazdasági és politikai átalakulásnak a tanulmányozása megerősíti az evolúciós megközelítés tételeit mind a gazdaságtanon, mind szélesebben, a társadalomtudományokon belül.²⁹ Olyan új impulzusokat teremt az interdiszciplináris kutatások számára, amelyek elmosják a különböző társadalomtudományok közötti határokat, de legalábbis jobban átjárhatóvá teszik azokat. A posztszocialista átalakulás vizsgálata során a társadalomtudományok nem csupán tárgyuokról, hanem önmagukról is sok újdonságot tanulnak.

Hivatkozások

- BAUER TAMÁS [1981]: Tervgazdaság, beruházás, ciklusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BIHARI MIHÁLY [1980]: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. Társadalmi Szemle, 3. sz., 105–115. o.
- BRUSZT LÁSZLÓ [1995]: A centralizáció csapdája. Savaria University Press, Szombathely.
- BRUSZT LÁSZLÓ [1987]: Érdekszervezetek a politikai rendszerben. Szociológia, 2. sz.

²⁹ Az evolúciós megközelítés terjedésével kapcsolatos állítás nem az evolucionista közgazdaságtan tényérére vonatkozó jóslat. Ez a közgazdaságtan csupán az evolucionista szemlélet egyik, az analitikus-intézményi közgazdaságtanon belüli alkalmazása, s nem kevésbé fontosak az evolúciós szemléletmód történeti-intézményi változatai. Az evolucionista közgazdaságtan jelentőségét illetően Kovács János Máttyás érdekes érveket hoz amellett, hogy a magyar exreformter tudományos közösséghez sokkal közelebb áll a *mainstream* analitikus fogalomalkotásától távolságot tartó, és az állami szerepvállalással szemben megengedő álláspontot elfoglaló ordóliberalizmus tradíciója mint a mikroökómia eszköztárát mozgósító, az állammal szemben elutasítóan viselkedő evolucionista közgazdaságtan (Kovács [1994]).

- BUCHANAN, J. M.–TULLOCK, G. [1962]: *The Calculus of Consent*. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- COMISSO, E. [1991]: Politikai koalíciók, gazdasági választások. *Európa Fórum*, 1. évf., 2. sz.
- CSABA LÁSZLÓ [1994]: *Az összeomlás foratókönyvei*. Figyelő Kiadó, Budapest.
- CSANÁDI MÁRIA [1995]: *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó–MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Csontos László [1996]: Túl jön és rosszon: a racionális döntések elméletének recepciója Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz.
- DOWNS, A. [1957]: *An Economic Theory of Democracy*. Harper and Row, New York.
- FEHÉR FERENC–HELLER ÁGNES–MÁRKUS GYÖRGY [1991]: *Diktatúra a szükségletek felett*. Cserépfalvi, Budapest.
- GEDEON PÉTER [1992]: *Demokrácia és piacgazdaság I-II*. *Közgazdasági Szemle*, 5. és 6. sz.
- GEDEON PÉTER [1994]: *Kritikai elmélet és szocializmus (Kornai János: A szocialista rendszer)*. BUKSZ, 4. sz., Tél.
- GRANOVETTER, M. [1985]: *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*, *American Journal of Sociology*, Vol. 91. No. 3, November, 481–510. o.
- GRAY, P. [1995]: *Átalakuló posztkommunista társadalmak: a szociális piacgazdaság kilátásai*. *Magyar Szemle, Új folyam*, 4. sz.
- GRESKOVITS BÉLA [1996]: *A tiltakozás és a türelem politikai gazdaságtanáról*. *Külgazdaság*, 7–8. sz.
- HANNAN, M. T.–FREEMAN, J. [1986]: *Where Do Organizational Forms Come From?* *Sociological Forum*, Vol. 1. No. 1, 50–71. o.
- HAYEK, F. A. [1948]: *Individualism and Economic Order*, University of Chicago Press, Chicago.
- HIRSCHMAN, A. O. [1982]: *Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?* *Journal of Economic Literature*, Vol. XX. December, 1463–1484. o.
- KATZENSTEIN, P. J. [1985]: *Small States in World Markets*. Cornell University Press, Ithaca.
- KITSCHELT, H. [1991]: *Industrial governance structures, innovation strategies, and the case of Japan: sectoral or cross-national comparative analysis?* *International Organization*, Vol. 45, No. 4, Autumn, 453–493. o.
- KONRÁD GYÖRGY–SZELÉNYI IVÁN [1989]: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993a]: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. *Heti Világgazdaság Kiadói Rt.*
- KORNAI JÁNOS [1993b]: *Útkeresés*. Századvég Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1995]: *Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I. rész*. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz.
- KORNAI JÁNOS [1996a]: *Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben II. rész*. *Közgazdasági Szemle*, 1. sz.
- KORNAI JÁNOS [1996b]: *Vergődés és remény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1994]: *Az institucionalizmus népszerűségéről*. *Világosság*, 5–6. sz.
- LUHMANN, N. [1992]: *The Direction of Evolution*. In: Haferkamp, H. and Smelser, N. J. *Social Change and Modernity*, University of California Press, Berkeley.
- MIHÁLYI PÉTER [1996]: *Kölcsönvett gondolatok, avagy adalékok a poszt-szocialista privatizáció elméletéhez*. *Közgazdasági Szemle*, 6. sz.
- MUELLER, D. [1991]: *Choosing a Constitution in East Europe: Lessons from Public Choice*. *Journal of Comparative Economics*, Vol. No. 15, 325–348. o.
- MURELL, P. [1992]: *Conservative Political Philosophy and the Strategy of Economic Transition*. *East European Politics and Society*, Vol. 6., No. 1, 3–6. o.
- MURELL, P.–OLSON, M. [1991]: *The Devolution of Centrally Planned Economies*. *Journal of Comparative Economics*, Vol. No. 15, 239–265. o.
- NELSON, R. R.–WINTER, S. G. [1982]: *An Evolutionary Theory of Economic Change*. Belknap Press, Harvard University, Cambridge, Mass.
- OAKESHOTT, M. [1962]: *Rationalism in Politics and Other Essays*, New York.
- OFFE, C. [1991]: *Az egyidejűség dilemmája*. *Demokrácia és piacgazdaság Kelet-Európában*. XLVI. évf. 8–9. sz., 113–122. o.

- OLSON, M. [1965]: *The Logic of Collective Action*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- PARSONS, T. [1967]: *Sociological Theory and Modern Society*. The Free Press, New York.
- PEJOVICH, S. [1995]: *Privatizing the Process of Institutional Change in Eastern Europe*, Paper for the meeting of the European Association for Evolutionary Economy, Krakow, Poland, October 19–21. o.
- PRZEWORSKI, A. [1991]: *Democracy and the Market*, Cambridge University Press, Cambridge.
- SCHMITTER, PH. C.–STREECK, W. [1985]: *Community, market, state - and associations?* Megjelent: *Streeck, W.–Schmitter, Ph., C.* (szerk.): *Private Interest Government*, Sage Publications, London.
- SCHMITTER, PH. C.–LEHMBRUCH G. (szerk.) [1979]: *Trends toward Corporatist Intermediation*. Sage, Beverly Hills.
- SOÓS KÁROLY ATTILA [1986]: *Terv, kampány, pénz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- STARK, D. [1992]: *Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe*, *East European Politics and Society*, Vol. 6., No. 1, 17–54. o.
- STARK, D. [1994]: *Új módon összekapcsolódott régi rendszeremlékek: rekombináns tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban I-II*. *Közgazdasági Szemle*, 11., 12. sz.
- STARK, D.–NEE, V. [1990]: *Az államszocializmus intézményi elemzése felé*. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz.
- SZALAI ERZSÉBET [1989]: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SZALAI ERZSÉBET [1991]: *A hatalom metamorfózisa? Valóság*, 6. sz.
- SZALAI ERZSÉBET [1996]: *Az elitek átváltozása*. Cserépfalvi, Budapest.
- SZELÉNYI IVÁN [1996]: *A kritikai institucionalizmustól a kapitalizmusok összehasonlító elméletéig*. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz.
- SZELÉNYI IVÁN–ÉYAL, G.–TOWNSLEY, E. [1996]: *Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I-II*. *Politikatudományi Szemle*, 2. és 3. sz.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS [1992] *Socialism, Capitalism, and Modernity*. *Journal of Democracy*, Vol. 3, No. 3, July, 60–74. o.
- VOSZKA ÉVA [1984]: *Érdek és kölcsönös függőség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- VOSZKA ÉVA [1988]: *Reform és átszervezés a nyolcvanas években*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- VOSZKA ÉVA [1993]: *A tulajdonosi szerkezet átalakulásának fél évtizede Magyarországon*. Kézirat.
- VOSZKA ÉVA, [1994]: *Enyém a vár...Privatizáció 1990–1993*. *Társadalmi Szemle*, 8–9. sz.
- ZYSMAN, J. [1983]: *Governments, Markets, and Growth*, Cornell University Press, Ithaca.